

Zdzisława Czyżowska

Z badań nad przemianami struktury społecznej w Polsce po II wojnie światowej

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H, Oeconomia 24, 67-74

1990

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNALES UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA

LUBLIN-POLONIA

VOL. XXIV, 6

SECTIO H

1990

Instytut Gospodarki Narodowej przy Centralnym Urzędzie Planowania

Zdzisława CZYŻOWSKA

Z badań nad przemianami struktury społecznej w Polsce po II wojnie światowej

The Studies on the Changes of the Social Structure in Poland After World War II

Na wstępie warto zaznaczyć, że nie mamy do dyspozycji wielu badań dotyczących przemian społecznych w Polsce po drugiej wojnie światowej, wykonanych przez ekonomistów w sposób umożliwiający całościową charakterystykę tych procesów. Zwłaszcza nieliczne są badania wiążące i ukazujące problematykę społeczną na tle rozwoju gospodarczego uwzględniającego punkt widzenia ekonomistów. Tematyka ta stanowi głównie domenę zainteresowań socjologów, którzy mają w badaniach społecznych ewidentne osiągnięcia w naszym kraju i to zarówno w zagadnieniach teoretycznych, jak i metodologicznych dotyczących badań empirycznych. Wyniki tych badań, zwłaszcza z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, a także z ostatniego okresu dostarczają wielu informacji i refleksji na temat zachodzących przemian w uwarstwieniu klasowo-warstwowym oraz w systemie wartości społeczeństwa polskiego. Ekonomiści natomiast uwzględniali problemy stratyfikacji społecznej w zawężonym zakresie. W badaniach dotyczących warunków życia, czy też zaspokojenia potrzeb ludności pole obserwacji ograniczono na ogół do czterech grup gospodarstw domowych wg grup społeczno-zawodowych, badanych przez GUS. Na usprawiedliwienie można dodać, że głębsze badania utrudnia stosunkowo ubogi zakres badań statystycznych i systematycznej informacji statystycznej publikowanej w rocznikach statystycznych, zwłaszcza dotyczącej danych charakteryzujących społeczeństwo

(przekroje społeczno-zawodowe, dochody poszczególnych grup społeczno-zawodowych i in.). Uniemożliwia to m.in. prowadzenie porównań międzynarodowych nawet wówczas, gdy dostępna jest statystyka czy też wyniki badań krajów europejskich.¹

Szczególnie dotkliwy jest brak ekonomicznych studiów i analiz charakteryzujących z jednej strony wpływ globalnych procesów gospodarczych lub poszczególnych ich segmentów na przemiany społeczne oraz z drugiej strony - oddziaływanie ukształtowanych lub kształtujących się struktur społecznych na kierunki, racjonalność i efektywność rozwoju ekonomicznego. Niedocenywanie tych współzależności, przez wiele lat powszechne, miało niewątpliwie wpływ na zawężanie pola widzenia odpowiedzialnych za koncepcje rozwojowe polityków, nie tylko gospodarczych. Nie pozostawało bez wpływu na powstawanie i kształtowanie koncepcji strategii rozwojowej a także koncepcji konkretnych rozwiązań w polityce gospodarczej i społecznej w minionym okresie.

Na tle powyższych uwag wydaje się szczególnie godne podkreślenia docenianie styku problemów społecznych i ekonomicznych w badaniach Centralnego Programu Badań Podstawowych 09 09 17, do których włączono szeroką reprezentację ekonomistów i socjologów. Jednym z przykładów poszukiwania kompleksowego podejścia w badaniach jest realizowany pod kierunkiem Profesora T. Przeciszewskiego temat badawczy "Planowanie społeczne jako instrument realizacji oraz modernizacji polityki społecznej".² W zespole badawczym podjęto m.in. próbę adaptowania do naszych warunków stosowanych w Stanach Zjednoczonych metod badań dobrobytu społecznego jako wyrazu rachunku makroekonomicznego. Zaproponowany schemat ujęć syntetycznych elementów tworzenia i podziału dobrobytu ogólnospołecznego, wymagający wielu opracowań cząstkowych - może stanowić ciekawą propozycję metodologiczną dla planowania społecznego w przyszłości. Jedno ze studiów, wykonane przez autorkę, mające również walor metodologiczny, przeprowadzone w temacie "rola planowania społecznego jako czynnika przemian społecznych w Polesce - potwierdza możliwość i potrzebę wiązania aspektów ekonomicznych i społecznych, dla uzyskania obrazu przemian społecznych w naszym kraju w okresie minionych czterdziestukilku lat.

Dla uzyskania odpowiedzi na pytanie o tę rolę znacznie rozszerzono

¹T. Przeciszewski: *Polityka Społeczna a planowanie społeczne* PWN Warszawa, 1987 i in.

²Prace te wykonywane są w ramach Centralnego Problemu Badań Podstawowych 09 09 17 Problemy polityki społecznej.

pole obserwacji badawczej dla scharakteryzowania wpływu różnych czynników odgrywających rolę w procesie przemian struktury społecznej oraz istniejących związków przyczynowo-skutkowych (politycznych, ustrojowych, ekonomicznych, społecznych), występujących z różnym nasileniem w poszczególnych okresach rozwoju kraju w minionych latach. Planowanie, w tym planowanie społeczne, stanowiące jeden z instrumentów realizowanej polityki gospodarczej miało swe określone miejsce w obowiązującym systemie nakazowo-rozdzielczym. Było ono jednakże uwikłane w cały system polityki, która określała miejsce zagadnień społecznych w całokształcie podejmowanych działań planistycznych. Dlatego też poddano analizie te czynniki, wynikające z przemian ustrojowych oraz realizowanej strategii rozwojowej, które wywoływały skutki znaczące dla struktury społecznej. Przekazuję kilka konstatacji z powyższych badań.

Przemiany w strukturze społecznej ludności Polski powstały po II wojnie światowej jako wynik szeregu uwarunkowań, wyzwalających określone procesy ekonomiczne i społeczne. Najbardziej radykalny charakter miały one w pierwszych latach po okupacji, kiedy to zresztą całkowicie zdestabilizowała się struktura wykształcona w okresie międzywojennym. Wpływ na taki ich przebieg miały:

1) ogromne w swej skali, niespotykane na ziemiach polskich, przemieszczenia ludności w wyniku zmiany granic państwowych (repatriacja, zasiedlanie Ziemi Zachodnich i Północnych, przesiedlenia wewnątrz kraju i in.).

2) zmiany ustrojowe, w związku z którymi przeprowadzono:

- upaństwowienie wielkiego przemysłu z założeniem natychmiastowego jego dynamicznego rozwoju (co nie tylko zlikwidowało warstwę posiadaczy, ale stworzyło warunki znacznego wzrostu zatrudnienia, przy odbudowie i rozbudowie potencjału przemysłowego) a także angażowania kadr z awansu społecznego;

- ograniczenie a następnie likwidowanie drobnego przemysłu i handlu prywatnego a także ograniczanie rozwoju rzemiosła, radykalnie zmniejszyło liczebność warstwy drobnomieszkańskiej na długi okres. Miało to nie tylko negatywny wpływ na rozwój małych miast, których funkcje usługowe upadały, następował ich upadek lub co najmniej niedorozwój, stłumiło lokalną aktywność gospodarczą a także - racjonalność układu społecznego, reformę rolną, likwidującą wielką własność ziemską a zatem warstwę społeczną ziemiaństwa, kilkumilionową rzeszę biednych wyrobników chłopskich, fernali i sezonowych robotników rekrutujących się ze wsi (m.in. służbę domową itp.) a poprzez nadzianie ziemi bezrolnym i upelnorolnianie

drobnych gospodarstw, wznacniająca ekonomicznie klasę chłopską;

- koncepcja polityki społecznej, realizującej (w pierwszych latach znacząco) zasadę prawa do pracy, równych szans (zwłaszcza edukacyjnych), bezpieczeństwa socjalnego (poprzez system ubezpieczeń społecznych, nieodpłatną ochronę zdrowia);

3) Realizowana od początku strategia rozwojowa, preferująca dynamiczną industrializację kraju (w tym poprzez rozwój przemysłów surowcowych i przetwórczych - hutniczego, metalowego).

Wpływ w/w czynników na ilościowe i jakościowe przemiany w strukturze społecznej ludności jest ewidentny. Sprzyjały temu postawy społeczne, stwarzane szanse, możliwości a także konieczność. Wyzwoliły one ogromne ruchy migracyjne przestrzenne i tzw. pionowe, które stały się źródłem ukształtowania się nowych struktur społecznych w długim okresie, zmieniających się także pod wpływem innych czynników. Ruchy migracyjne objęły w latach 1946-1950 ponad 2 mln osób (2,5 mln wyjazdy, @,2 mln osób przyjazdy). Był to okres nietypowy, dlatego przy analizie warto uwzględnić okres od 1951 do 1987 roku. Wewnętrzne ruchy migracyjne nabrały w tym czasie trwałego charakteru i kierunku. Przeważały emigracje ze wsi (- 5,1 mln osób) na korzyść miast (+ 5,1 mln osób). Struktura ludności uległa w ten sposób zasadniczemu przekształceniu, polegającemu na wzroście stopnia urbanizacji. Wieś oddała w okresie ponad czterdziestu lat cały swój przyrost naturalny (liczba mieszkańców wsi wynosząca w 1950 r. 15 mln - nieco tylko się zmniejszyła, wynosząc w 1987 r. 14,8 mln osób), natomiast liczba mieszkańców miast wzrosła w tym okresie o 13,5 mln, w tym najbardziej mieszkańców miast dużych, przy stagnacji miast małych. Wzrost stopnia urbanizacji (z 39% w 1950 r. do 61,2% w 1987) jest ewidentnym znakiem podniesienia poziomu cywilizacyjnego w procesie przemian społecznych. Można też mówić o procesie urbanizacji wsi - w związku ze spadkiem udziału ludności utrzymującej się wyłącznie z pracy w gospodarce rolnej. Negatywnym skutkiem procesów migracyjnych ze wsi jest jednakże nadmierny proces starzenia się wsi, w tym właścicieli gospodarstw rolnych nie posiadających następców, niezreformowanie struktury agrarnej, utrzymanie dużego rozdrobnienia gospodarstw rolnych.

Drugą odpowiedzią społeczeństwa na w/w przekształcenia ustrojowe, ekonomiczne i społeczne była ogromna w pierwszym okresie, stopniowo malejąca z biegiem lat, ruchliwość pionowa - polegająca na przechodzeniu z klasy do klasy, z grupy społecznej do grupy społecznej. Podstawową dźwignię, jaką była szansa zdobywania wykształcenia, wykorzystywano w sposób maksymalny, na wszystkich poziomach edukacyjnych. Udział

posiadających: wykształcenie wyższe - spośród ludności powyżej 15 roku życia - wynosił 2,2% w 1950 roku oraz 5,9% w 1987 r. (Liczba posiadających wykształcenie wyższe wzrosła w tym czasie o 1,4 mln osób). W roku 1956 283 tys osób, w 1987 r. 1.679 tys osób; wykształcenie średnie w 1950 r. 10% - w 1987 r. 23,8%; wykształcenie zasadnicze zawodowe w 1960 r. 3,1% - w 1987 r. 21,0%.

Obok formalnego wykształcenia, dużą rolę w ruchliwości pionowej odgrywał wzrost kwalifikacji zawodowych uzyskiwanych w toku pracy zawodowej. Wyniki badań socjologicznych n/t ruchliwości pionowej ludności w Polsce³, wskazują na ogromny pęd, zwłaszcza w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych (mniejszy w latach następnych) do przechodzenia z klasy chłopskiej do robotniczej i inteligenckiej, a z klasy robotniczej do inteligenckiej w szerokim rozumieniu tego określenia.

Wszystkie te procesy kształtowały obraz struktury społecznej, który można odwzorować na podstawie szeregu kategorii społeczno-ekonomicznych. I tak wg analizy źródeł utrzymania ludności otrzymujemy następującą charakterystykę przemian za okres od 1950 do 1987 roku (lub 1984 roku):

1) zmniejszyła się liczba i udział ludności utrzymującej się z pracy (z 96,0% do 79,2% w 1984 r.) przy wzroście tego udziału ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł, co wiąże się ze wzrostem liczby rencistów, emerytów, stypendystów szkół średnich i wyższych, alimentów i in. głównie ze względu na rozszerzenie podmiotowe systemu świadczeń ale też i proces starzenia ludności.

2) zmniejszył się znacznie udział utrzymujących się z pracy w rolnictwie (z 47,1% w 1950 r. do 23,0% w 1987 r.) z równoczesnym wzrostem utrzymujących się z pracy poza rolnictwem.

Na podstawie analizy przemian w strukturze ludności aktywnej zawodowo otrzymujemy następujący obraz przemian strukturalnych:

- wzrastał udział zatrudnionych w gospodarce uspołecznionej wśród zatrudnionych w gospodarce narodowej ogółem (z 52,9% w 1950 r. do 75,3% w 1984 r.) oraz bezwzględna liczba zatrudnionych o 7,4 mln osób - przy spadku liczby zatrudnionych w rolnictwie indywidualnym o ok. 1 mln osób i niedużym wzroście zatrudnionych w rzemiośle i drobnotowarowej gospo-

³Należy szczególnie wymienić prace: L. Beskid i K. Zagórskiego: *Robotnicy na tle przemian społecznych struktury społecznej w Polsce* Warszawa 1971; J. Szczepańskiego: *Zmiany społeczeństwa polskiego w procesie uprzemysłowienia*. Warszawa 1973; K. Zagórskiego: *Zmiany struktury i ruchliwości społeczno-zawodowej w Polsce* [W:] *Statystyka Polski GUS* 1976 nr. 89, w pracy zbiorowej wykonanej w Komitecie Badań i Prognoz PAN "Polska 2000" *Spółeczeństwo polskie na przełomie XX i XXI wieku*.

darce poza rolnictwem o 0,5 mln osób do 1984 r. W latach 1985-1989 liczba i udział zatrudnionych w tym sektorze gospodarki wzrasta bardziej dynamicznie;

- w gospodarce uspołecznionej najbardziej dynamicznie rozwijał się przemysł, zwłaszcza w latach 1949-1956, kiedy to liczba zatrudnionych wzrosła o 1,1 mln osób, przy wzroście liczby zatrudnionych ogółem o 2,7 mln osób. Przemysł wchłaniał praktycznie całe nadwyżki zatrudnionych zwalniane w rolnictwie.

Nie nastąpiła jednakże znaczniejsza zmiana w strukturze zawodowo czynnych wg sektorów gospodarki, która to jest wyrazem postępu w nowoczesnych gospodarkach świata. Podobnie jak w okresie międzywojennym Polska pozostaje znacznie w tyle zwłaszcza w rozwoju szeroko pojętej sfery usług. Udział zatrudnionych w tym sektorze wynosił w 1930 roku 16,5%, w 1960 r. 23,1%, w 1985 roku 33,4% - podczas gdy we Włoszech udział ten wynosił 60,7% w 1985 r. wobec 22,5 w 1930 r. Jest to wprawdzie wyraz sytuacji ekonomicznej, ale daje też obraz przemian strukturalnych w społeczeństwie. Tempo spadku udziału sektora I (rolnictwo i przemysł wydobywczy) było niewątpliwie niedostateczne i dowodzi nieefektywności gospodarki.

Jak na tym tle można scharakteryzować przemiany struktury społecznej w wymiarze globalnym? Tu daje o sobie znać brak ciągłości informacji statystycznych dotyczących m.in. struktury zawodowej wg kategorii zawodów - która może stanowić podstawę do takiej charakterystyki. Szczegółowa klasyfikacja aktywnych zawodowo za 1987 rok pozwala na następującą stratyfikację:⁴

- największy udział reprezentują robotnicy kwalifikowani i brygadziści - 32,0% a łącznie z pracownikami handlu i usług 40,0%;

- robotnicy niewykwalifikowani w produkcji, fizyczni pracownicy usług oraz robotnicy rolni stanowią 10,1%;

- rolnicy indywidualni stanowią 19,8%;

- inteligencja, do której wliczam centralne kierownictwo i dyrektorów (1,8%), specjalistów nietechnicznych (3,3%) oraz specjalistów technicznych (2,6%) łącznie 7,7% ogółu. Można tu także włączyć techników oraz pracowników administracyjnych szczebla średniego, spośród których duża część posiada wyższe wykształcenie (6,2% oraz 10,7% ogółu zawodowo czynnych). W ten sposób inteligencja byłaby bardzo liczna - obejmowałaby 24,6% aktywnych zawodowo;

- pracownicy biurowi (4,6%) stanowią trudną do zakwalifikowania

⁴H. Domański: *Struktura zawodowa w Polsce w 1982 i 1987 roku.* "Polityka Społeczna" 1989, 8.

społeczność, można by ją połączyć z pracownikami handlu i usług w odrębną grupę - pośrednią - zbliżoną raczej do robotnika kwalifikowanego;

- właściciele stanowili w 1985 roku zaledwie 3,6% zawodowo-czynnych.

Dla analizy przemian strukturalnych w minionym 40-leciu potrzebne byłoby porównanie tej struktury z okresem bezpośrednio po II wojnie światowej, a co więcej sprzed tej wojny. Jest ono jednak bardzo trudne. Niemniej można wskazać na następujące, wyraźne różnice:

- przestały istnieć warstwy, nieliczne wprawdzie, ale odgrywające znaczącą rolę (wielcy właściciele ziemscy, właściciele kapitału, arystokracja, burżuazja) ;

- zmniejszyły znacznie swój stan posiadania - warstwa drobnomieszczactwa, która ma jednak aktualnie szanse na stosunkowo szybki rozwój - a także warstwy proletariatu wiejskiego oraz miejskiego (bezrobotni-pracownicy sezonowi, służba i in.);

- zwiększyła się liczba zatrudnionych, kwalifikujących się jako pracownicy fizyczni w sferze produkcji materialnej oraz w sferze usług - zaliczani do klasy robotniczej, z tym, że szczególnie wzrosła liczba robotników kwalifikowanych i wysoko kwalifikowanych;

- zmniejszyła się liczebność klasy chłopskiej, z której wywodzi się znaczna część klasy robotniczej oraz pracowników usług, a także inteligencji w drugim a także trzecim pokoleniu;

- zwiększyła się liczebność pracowników warstwy średniej (pracowników sfery obrotu towarowego i usług oraz urzędników niższego szczebla).

Skala zmian systemowych, a także zmian w potencjale gospodarki powodują, że trudno identyfikować obecną strukturę klasowo-warstwową z istniejącą w okresie międzywojennym, którą doskonale przedstawiono w pracy zbiorowej poświęconej charakterystyce społeczeństwa polskiego od X do XX wieku.⁵ Nie mniej jednak tok rozumowania zastosowany w pracy badawczej pozwolił scharakteryzować czynniki i proces przemian w strukturze społecznej tak, aby można było powrócić do pytania: czy i o ile miał w tym swój udział czynnik decyzyjny, a więc plan społeczno-gospodarczy? Już sama skala przemian, wielość ząbających się uwarunkowań przyczynowo-skutkowych wskazują na wymykanie się ich z jakiegokolwiek planowej działalności, o jaką można by podejrzewać Centralnego Planifikatora w związku z wprowadzeniem i realizowanym systemem nakazowo-rozdzielczym w scentralizowanej gospodarce. Jednakże w coraz bardziej centralizowanym systemie zarządzania ustalane wielkości planów produkcji i

⁵I. Ichnatowicz, A. Mączka, B. Zientara, J. Żarnowski: *Społeczństwo polskie od X do XX wieku*. Cz. VI: J. Żarnowski: *Epoka dwóch wojen*. KIW 1988 r.

zatrudnienia dla poszczególnych branż i działów gospodarki a także limitowanie funduszu płac przy ustalaniu możliwych do osiągnięcia w każdym roku procentów wzrostu wynagrodzeń stanowiło niewątpliwie zasadniczy czynnik takiego a nie innego kształtowania się struktury zatrudnienia oraz struktury dochodów ludności. Problem stratyfikacji społecznej pod względem osiągniętych warunków życia stanowi odrębny wątek kontynuowanej aktualnie pracy. Można tu jedynie zwrócić uwagę na następujące zagadnienia. W dążeniu do egalitaryzacji społeczeństwa faktycznie osiągnięto cel likwidacji ogromnych przed II wojną światową obszarów ubóstwa i nędzy, równocześnie jednakże ograniczono możliwość wzrostu poziomu życia niektórym warstwom społecznym (m.in. inteligencji, w tym twórcom, naukowcom, specjalistom nietechnicznym) a także ograniczono możliwość "wybijania" się jednostkom twórczym. Liczne prace ekonomistów i socjologów wskazują na ten problem, jako istotny nie tylko z socjologicznego punktu widzenia.⁶

Przedstawiając krótką ilustrację niektórych konstatacji dotyczących wyników obserwacji czynników wpływających na przemiany struktury społecznej w Polsce, nie zamierzam dokonywać politycznej oceny przebiegu tych procesów. Natomiast nie ulega wątpliwości, że uzyskane w toku badania materiały mogą posłużyć do podjęcia próby odpowiedzi na pytania o szanse szybkiego przeprowadzenia transformacji systemowej w kraju o tak ukształtowanej strukturze społecznej. Prace na ten temat będą kontynuowane w ramach omawianego tematu badawczego.

SUMMARY

The fact that so far no thorough analysis of the changes in the social structure in Poland after World War II has been made makes a gap, necessary to be filled, especially in the period of deeper changes in this sphere which are now anticipated. This need is met by a group of economists who under the supervision of Professor T. Przeciszewski analyse different aspects of these problems. The author of the present paper carried out characterisation of the changes in the social structure which have taken place since the war as a result of such factors as: political changes, strategy of economic development encouraging fast industrialization, considerable horizontal and vertical mobility of the population.

These changes brought about a radical change of the social structure (which had been partly initiated in the war period). It is demonstrated in the fact that certain social classes and strata have disappeared, the numerosity of others have grown and the role and prestige of still others have decreased. In the period immediately preceding the new processes following the political changes, the knowledge about the causes which influenced the shape of the social structure at the end of the 1980s seems especially valuable.

⁶L. Beskid: *Postrzeganie biedy i ubóstwa w Polsce* [w:] *Człowiek, Gospodarka, Reforma*. Pod red. Z. Moreckiej UW 1989 i inne prace tej autorki.